

Інтертекстуальність у системі художньо-філософського мислення:

теоретичні й історико-літературні виміри

УДК 82.09

Мар'яна Сокол

ПРИМІТКА ТА КОМЕНТАР У СИСТЕМІ ІНТЕРТЕКСТУАЛІЗАЦІЇ

У статті теоретично осмислені паратекстуальні особливості примітки та коментаря в системі інтертекстуалізації. Також здійснено спробу окреслити проблему дослідження інтертекстуальності самого феномену паратекстуального коментаря і примітки як фундаментальної ознаки інтертексту, що й визначає його художню значимість у творі. Проаналізовано структурні елементи цього явища, досліджено різні форми наявності й простежено їхню паратекстуальну прагматику. З'ясовано термінологічні межі між такими поняттями: паратекстуальні компоненти художнього тексту, паратекст, автентичні авторіальні, вигадані авторіальні, апокрифальні авторіальні, оригінальні, затримані, відкладені коментарі та примітки.

Ключові слова: примітка, коментар, паратекст, паратекстуальні компоненти художнього тексту.

Сокол Марьяна. Примечание и комментарий в системе интертекстуализации. В статье теоретически осмыслены паратекстуальные особенности примечания и комментария в системе интертекстуализации. Также сделана попытка очертить проблему исследования интертекстуальности самого феномена паратекстуального комментария и примечания как фундаментального признака интертекста, что и определяет его художественную значимость в произведении. Проанализированы структурные элементы данного явления, исследованы разные формы наличия и прослежена их паратекстуальная прагматика. Выяснены терминологические пределы между такими понятиями: паратекстуальные компоненты художественного текста, паратекст, аутентичные авторіальні, вымышленные авторіальні, апокрифальные авторіальні, оригинальные, задержанные, отложенные комментарии и примечания.

Ключевые слова: примечание, комментарий, паратекст, паратекстуальные компоненты художественного текста.

Sokol Mariyana. Note and Comment in the System of Intertextualization. In the article the paratextual features of note and comment are theoretically intelligent in the system of intertextualization. Also it was done an attempt to outline the problem of research of intertextuality of the phenomenon of paratextual comment and note as a fundamental sign of intertext, that determines its artistic meaningfulness in the work. The structural elements of this phenomenon are analyzed, were investigated different forms of presence and traced its paratextual pragmatics.

Key words: note, comment, paratext, paratekstual components of artistic text.

Процес адаптації читачем художнього тексту передбачає наявність різноманітних елементів інтертексту та паратексту, тобто додаткових пояснень у структурі літературного твору. Саме з цією метою створюються і додаються до твору допоміжні паратекстуальні компоненти – такі складники супровідного апарату видання, як післямова, вступна стаття, примітки, коментарі. **Актуальність роботи** зумовлена потребою вивчення дискурсивно породжувальних можливостей структурних елементів паратексту, зокрема таких, як примітка та коментар. **Мета статті** – проаналізувати структуру цього паратекстуального феномену, виявити найбільш значимі складники та зобразити їхню функціональність у царині інтертекстуальності.

Варто зазначити, що коментування покликане усувати “темні” місця в інтерпретації твору, вирішувати суперечності усілякого рівня, оскільки “будь-яка незвичайність у тексті”, на думку Л. В. Кноріної, “може бути основою для пошуків асоціацій, алегорій тощо” [6, 219].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У наш час коментар та примітку розглядають як один із видів допоміжного тексту, котрий несе в собі паратекстуальне навантаження та слугує частиною довідкового апарату видання. Ще раз наголосимо, що всі види допоміжних елементів паратексту – передмова, післямова, коментар (примітка, виноска) – спрямовані на розширення інформаційної структури художнього твору.

Уважаємо за доцільне з’ясувати, що інші види допоміжного тексту відіграють факультативну роль, адже вони, як і примітки та коментарі, вторинні за своїм характером, однак, на відміну від решти конституентів паратексту, іноді можуть і не супроводжувати твір. А от щодо примітки та коментаря, які саме пояснюють фрагменти чи слова з тексту, то в цьому випадку читач звертається до них безпосередньо у процесі читання, що й зумовлює їхню обов’язковість та високий ступінь неавтономності. Принагідно зауважимо, що коментар і примітка характеризуються більш тісним зв’язком із текстом самого твору. Як стверджує М. Л. Гаспаров, “передмова розпочинає інтерпретацію тексту, а коментарі та примітки супроводжують і продовжують його” [1, 70–74]. Таким чином, коментар (а також і примітка) – структурна частина художнього тексту, котра утворює цілісну, гармонійну єдність із ним. У видавничій практиці для описання такого допоміжного паратекстуального тексту використовують рівноправні терміни “примітка” та “коментар”. Останній феномен

сьогодні вживають у найширшому значенні: ним позначають і політичний коментар, і будь-які примикання до тексту, замітки на полях, навіть метатекстовий компонент тексту. Проте в рамках нашого дослідження ми розглядаємо два елементи паратексту, тобто фрагменти, що примикають до твору та графічно відмежовані від основного тексту, котрі у видавничій практиці прийнято називати примітками та коментарями. Варто зауважити, що зазвичай відмінність між ними полягає у тому, що примітки, які мають довідковий характер, – лаконічні, а от коментарі “обов’язково додають до будь-якої довідки тлумачення даних, що повідомляються, з погляду розкриття задуму автора та його концепції твору” [9, 486–489].

Разом із тим, оскільки йдеться про авторське визначення жанру, відзначимо, що самі творці нерідко вживають терміни “коментарі” та “примітки” як синоніми: наприклад, вочевидь експериментальний цикл Д. Сухovej має заголовок “Вірші з примітками”, однак далі йде підзаголовок “Коментарі...”: “Коментарі про пам’ять проспектів ветеранів”, “Коментар пофрагментарний”, “Коментар до тексту про мерчандайзера”. Надалі ми будемо говорити про примітки, коментарі, відповідно до того, як ідентифікує цю інформацію сам автор (проте лише в тому разі, якщо він це зробив).

Р. Д. Тименчик, вивчаючи систему функціонування примітки, помітив, що “виноска... власне темперує текст. Астериск чи номерок – насилля над текстом уже тому, що змушує зупинитись, відвести погляд, вийти з тексту, перечитати його. Існують виноски, у яких імператив паузи важливіший за підрядкову інформацію” [11, 128]. Важливо зазначити, що примітки щодо своєї форми можуть поділятися на прозові, віршовані та віршово-прозові (Ю. Б. Орлицький). Наведемо приклади двох останніх типів: одна із двох приміток Л. Лосєва до тексту “18–20 вересня 1989 року” звучить так: “На Болтон Гарденс, 36, мне серый кот окажет честь, изволив рядышком присесть, и кошка, черная как месь, о брючину потрется”.

Наступний поділ передбачає, що відповідно до розміщення у книзі примітки бувають не лише підтекстові, а й затекстові (як наприклад, примітки до поеми О. Парщикова “Я жив на полі Полтавської битви” чи примітки-коментарі В. Кальпіді у книзі “Мерехтіння”), а також примітки усередині тексту, котрі трапляються поміж рядків основного тексту (останні тексти В. Некрасова, де автор розміщує цей тип приміток не одразу після знака виноски, а досить

дистанційно) або ж у кінці розділу, книги чи в спеціальній главі (П. Хазард “Європейська думка у XVIII столітті” (“*La pensée européenne au XVIIIe siècle*”).

Франсіс Пондж відзначає, що в Біблії трапляються примітки в середній колонці між двома іншими колонками тексту. Також ми можемо знайти примітки на лівій стороні сторінки, а сам текст твору – на правій (“Сам Мальро” Гаетана Пікона, а от М. Віттіг у своєму творі “*Les Guerrilleres*” робить це навпаки). Іноді примітки займають декілька сторінок, наприклад, у Флена О’Браєна в “Третньому полісмені” чи в Девіда Фостера в “*Infinite guest*” налічується близько 400 затекстових приміток.

Відомий дослідник Д. А. Сноу описав й ідентифікував такі види коментарів: змішані, гумористичні, описові, повторювані, надмірні, мотиваційні й оціночні [13, 86]. Визначаючи дискурсивну природу примітки та її досить тісний взаємозв’язок із текстом і базуючись на розумінні цього паратекстуального явища Ж. Женеттом, ми поділяємо примітки та коментарі таким чином.

Автентичні авторіальні коментарі та примітки, тобто написані для біографічних чи критичних учень особою, яка і є предметом написання (Мальро “Сам Мальро”). Існують автентичні алографічні примітки – це тексти видавців у більш чи менш критичних виданнях або ж коментарі перекладачів. Пояснюючи чуже слово, знак, ми звертаємося до екзегетики, герменевтики, які покликані вирішувати загальні процеси комунікації – з’ясовувати та пояснювати власну точку зору з того чи іншого приводу [12, 21] і які протягом тисячоліть пропонують різні методи текстової інтерпретації, адже мистецтво тлумачення відоме людству здавна: наприклад, халдійські (єврейсько-арамейські), кабалістичні інтерпретації Старого Заповіту, найвідомішими з яких є *Septuaginta* [4, 672–673], тлумачення творів Гомера, Біблії.

Вигадані авторіальні примітки знаходимо у В. Скотта. Для прикладу: деякі примітки підписав Лоренс Темплетон у романі “Айвенго” або ж Джедедая Клеїшботх у творі “Ламмермурська наречена”. На вигадані алографічні натрапляємо у примітках Чарльза Кінбота до поеми Джона Шейда “Бліде полум’я”. Вигадані акторіальні – це примітки та коментарі героїв-нараторів, таких як Трістрем Шенді або ж решта 10 героїв із книги “Поминки по Фіннегану” (Дольф у лівому полі сторінки, Кев – у правому, Іссі – на початку сторінки).

Апокрифальні авторіальні (примітка, атрибутована Артюром Рембо Полю Верлену в прозовому творі “Духовне полювання”). Іноді автор жартома атрибутує власні думки, судження, що виражені у вигляді коментарів та приміток, своєму видавцю (Сардюй у “Колібрі”).

Досить цікавим є те, що теоретично адресат приміток і коментарів це, безперечно, читач тексту або ж будь-яка інша особа, для якої навіть більш очевидно, ніж у випадку з передмовою, ця примітка не має жодного сенсу та практично ні про що не розповідає. Ми також розглянули вторинні тексти, цитовані з їхніми коментарями в первинному тексті: адже примітки вже вторинних текстів адресовані передусім читачам цього цитованого тексту (цитата із “Любовних амбіцій” у творі О. Бальзака “Альберт Саварус”).

І передмови, і примітки, і коментарі можуть з’являтися протягом усього “життя” (існування) твору. Так, ми, згідно з поглядом Ж. Жетта, поділятимемо цей елемент паратексту щодо статусу відправника та часових відмінностей [12, 327–328], тобто беручи до уваги три релевантні причини їх існування:

1) оригінальні примітки або ж ті, що надруковані в першому виданні. Зазначимо, що даний тип є найтиповішим;

2) “затримані” чи такі, що вийшли лишень у другому виданні, наприклад: “Мученики” Ф. Р. Шатобріана 1810 р. (оригінальне видання 1803 р.) чи “Емілія” Ж-Ж. Руссо 1765 р. (оригінальне видання 1762 р.);

3) відкладені (напр., твір Валері “Леонард”, примітки до збірника романів В. Скотта, котрі вийшли в 1829–1833 рр.

Іноді помітна тенденція зникнення приміток від одного видання до іншого. Відзначимо таке: у виданні роману “Юлія, або Нова Елоїза” за 1763 р. Ж-Ж. Руссо не включив значну кількість приміток. Цей вчинок потім не сподобався читачам (зате відомо, що автор залишив їх у власному рукописі, й сучасні видавці зазвичай беруть їх до уваги).

Оригінальні примітки та коментарі в дискурсивному тексті, із яких у більшій чи меншій мірі походять усі інші типи. Це явище варто розуміти в структурному, а не історичному сенсі. Найперше, на що ми натрапляємо у паратекстуальних компонентах цього типу – це пояснення вжитих у тексті термінів, а іноді згадки специфічного чи фігурального значення. Наприклад, така примітка: “Не все місцеве сільське населення грубе та простакувате”, яку сам автор Жан де ля Бруєр (Jean de La Bruyere) пояснює так: “...цей термін слід розуміти

як метафору” (адже в літературному значенні все населення села все ж таки є селянським) [12, 325]. Отже, основна функція оригінальної примітки полягає в тому, щоб надавати додаткову інформацію, іноді відступаючи від теми основного тексту. Крім того, дехто з авторів, аби не стати педантом у цій справі, або зовсім не вживає приміток або ж застосовує лише незначну їх кількість.

Ж. Женетт зазначає наступне: “Примітка – це повідомлення різної довжини (навіть достатньо одного слова), яке пов’язане з більш-менш визначеним сегментом тексту” [12, 319]. Ми можемо відзначити, що формальна різниця між приміткою та передмовою очевидно зображає досить схожу функцію: у більшості випадків дискурс передмови й апарат примітки перебувають у тісному взаємозв’язку цілісності та гомогенності. Таке явище спостерігаємо в затриманих виданнях, таких як “Мученики” Франсуа Рене Шатобріана, чи у відкладених виданнях цього ж автора “Історичний, політичний та етичний досвід про революції”.

Смисл коментування як герменевтичної процедури полягає в реконструкції певного денотата (сукупності денотатів), недосяжного для сприйняття носіїв іншої мови, відмінної культури (такі, наприклад, як неологізми, аббревіатури, реалії тощо).

Ще одна важлива інтенція нашого дослідження полягає в тому, що згідно із семантико-функціональним типом усі примітки можна поділити на традиційні й ігрові. Зазвичай, у сучасній літературі примітки перебувають в ігрових відносинах з основним текстом. Оскільки гра завжди будується на спростуванні стереотипів, жанрових канонів, ми, услід за Н. А. Кузьміною, класифікуватимемо примітки за характером зламаних стереотипів [7, 3].

По-перше, можна знайти досить багато прикладів того, як ламається правило лаконічності, адже жанр приміток, за своїм визначенням, передбачає короткий виклад та стислість (комунікативна максима кількості: “не говори більше, ніж потрібно”). У сучасній літературній практиці це явище має дещо інший вигляд: примітки за обсягом можуть повністю співвідноситись із текстом (як у О. Парщикова у “Виборі місця”) або ж перевищувати за розміром основний текст, для прикладу, твір “Життя” Марка Дана Ібіда написаний майже цілком із затекстових приміток.

По-друге, в ігрових примітках зазвичай порушується постулат релевантності (порівняймо: комунікативна максима релевантності:

говори/пиши лише те, що необхідно для розуміння, не вміщуй випадкових відомостей). Зрозуміло, що в цьому випадку примітка не є обов'язковою для читача, адже текст зрозумілий і без неї, однак, на думку автора, зрозумілий не означає самодостатній. Порушує правило релевантності й примітка (переклад “Іліади” Гомера відомим англійським поетом, перекладачем Александром Поупом), котра в цьому випадку не лише пояснює значення слова, а й так само, як у науковому тексті, містить повні бібліографічні дані про джерело, яким і є власне філологічна робота автора.

По-третє, серед ігрових приміток порушується правило ясності: покликані, за своїм визначенням, пояснити, примітки нерідко містять такі дані, котрі, у свою чергу, теж потребують коментаря.

Зазначимо, що іноді трапляється жанр коментаря до коментарів чи приміток. Наприклад, у 2005 р. у видавництві “Новий літературний огляд” з'явилася книга О. Д. Вентцеля з таким заголовком: “І. Ільф, Е. Петров. Дванадцять стільців. Золоте теля: Коментарі до коментарів, примітки до коментарів, примітки до коментарів до коментарів і коментарі до приміток”. У передмові автор пояснює: “Це будуть мої коментарі до деяких місць у щегловських коментарях (маються на увазі коментарі Ю. Щеглова до романів І. Ільфа та Е. Петрова), мої коментарі до тих місць ільфо-петровського роману, які, на мій погляд, цього заслуговують; мої примітки до власних коментарів – згідно зі зразком Ю. Щеглова, який написав примітки до своїх власних коментарів до ільфо-петровських приміток до свого тексту (виявляється, існують і такі). Ерік Первухін зобразив свої коментарі до моїх коментарів, коментарям до коментарів, приміткам до коментарів до коментарів й таке інше”. На наш погляд, існує велика вірогідність того, що й сучасна експериментальна література найближчим часом скористається таким ігровим прийомом інтерпретації проінтерпретованого.

По-четверте, примітки можуть порушувати постулат змістовності (порівняймо: комунікативна максима якості: висловлювання не повинно бути беззмістовним чи брехливим (додамо: пустим). У сучасній літературі можна натрапити на “нуль-коментар” (Ю. Г. Проскуряков) – задекларовану відмову від коментаря.

Функція таких приміток лише ігрова: як зазначає Т. В. Євсєєва, “будучи надлишковими за формальним критерієм, вони змушують читача сконцентрувати свою увагу на прийомі коментування того, що

й не потребує ніякого коментування, й осмислити цей прийом як явище ідіостилу: адже якщо пишуть примітки, значить це комусь потрібно!” [3, 96].

По-п’яте, в усіх ігрових примітках порушується правило фактографічності, об’єктивності викладу. Згідно з правилами жанру, примітка – це повідомлення інформації, яке дає змогу зрозуміти текст, проте не пояснення, інтерпретація тексту – у примітці, згідно з визначенням, повністю елімінується особистість автора.

Отже, сучасна авторська примітка порушує стереотип доповнення, факультативності, вторинності примітки, яка й за обсягом, і за значущістю стає обов’язковим та важливим паратекстуальним елементом твору, тим самим ускладнюючи й доповнюючи структуру тексту. Вона може не лише доповнювати текст, а й полемізувати з ним, з’ясовувати його смисл, змінювати модальність повідомлення, вводити нову інформацію, яка потребує коментаря.

Проте вже сьогодні можна сказати, що коментар та примітка, котра зазвичай виступає як “сателіт тексту” (Ю. М. Лотман), функціонує як окрема одиниця паратексту із властивою їй паратекстуальною прагматикою (Ж. Женет). Сучасна примітка, коментар не лише змінюють, а й багато в чому долають та переборюють жанровий канон. Виноска, що сегментує текст, підриває його зсередини, роблячи його справді “текстом двох і більше вимірів” [12, 10]. Цікаво, що формальна дискретизація тексту за допомогою приміток, коментарів діалектично долається у змісті коментаря, який залучає читача до континуального – єдиного й неперервного – паратексту культури.

У процесі дослідження Т. В. Євсєєва виділяє такі особливості художнього тексту з коментарем [3, 102–104]:

- когнітивні – коментар заповнює прогалини, доповнюючи інформаційну структуру твору потрібною інформацією;
- структурні – будучи невід’ємним компонентом літературного тексту, коментар передбачає звернення уваги на особливості оформлення у структурі твору для найбільш продуктивного читання;
- функціонально-прагматичні – коментар спрямований на створення успішної комунікативної паратекстуальної ситуації під час сприйняття твору читачем, оскільки він є додатковим засобом для реалізації задумів автора.

Висновки. Наявність додаткових коментарів і приміток – це те, без чого не може “існувати” майже жоден художній твір. Адже ці додаткові паратекстуальні елементи літературного тексту сприяють створенню такої комунікативно-паратекстової ситуації, яка дає змогу авторському задуму адекватно інтерпретувати цей твір. Ось чому основними функціями таких компонентів паратексту можна назвати: надання необхідної інформації, цілеспрямований вплив на сприйняття твору, формування інтерпретації, адекватної задуму автора. Адже коментарі та примітки є особливим типом допоміжного тексту, від якого залежить ступінь розуміння авторської ідеї й інформативності твору, що зумовлює адекватність сприйняття читачем змістово-актуальної інформації, що міститься у творі.

Література

1. Гаспаров М. Л. Ю. М. Лотман и проблемы комментирования / М. Л. Гаспаров // Новое литератур. обозрение. – 2004. – № 66. – С. 70–74.
2. Гром’як Р. Цілісне сприймання художнього твору / Р. Гром’як // Вибрані статті з літературознавства. – Т. : Лілея, 1997. – С. 33–41.
3. Евсеева Т. В. Из истории комментариев как особого типа текста / Т. В. Евсеева // Словесность: традиции и современность. – Ростов н/Д. : РГПУ, 2006. – 223 с.
4. Энциклопедический словарь / [сост.: Ф. Брокгауз, И. Ефрон ; под ред. И. Андреевского]. – СПб. : [б. и.], 1891. – Т. 3. – 954 с.
5. Карабан В. І. Номіналізація структури речення при перекладі з української мови англійською / В. І. Карабан, К. А. Кузьміна // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – К. : Вид-во КНУ, 2003. – № 34–36. – С. 126–129.
6. Кнорина Л. В. Грамматика, семантика, стилистика / Л. В. Кнорина. – М. : Ин-т рус. яз. и лит. РАН, 1996. – С. 218–225.
7. Кузьмина Н. А. Поэтика примечаний в современной поэзии / Н. А. Кузьмина // Сапгировские чтения. – М. : РГГУ, 2007.
8. Кузьміна К. А. Трансформація номіналізації в англо-українському та українсько-англійському напрямках перекладу : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.16 / К. А. Кузьміна. – К., 2004. – 21 с.
9. Мильчин А. Э. Справочник издателя и автора / А. Э. Мильчин. – М. : ОЛМА-Пресс, 2003. – С. 486–489.
10. Некряч Т. Є. Перекладацькі стратегії відтворення власних імен як формату сюжету у драматичному творі (на матеріалі автоперекладів) / Т. Є. Некряч // Проблеми семантики слова, речення, тексту. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2005. – Вип. 15. – С. 123–127.
11. Тименчик Р. Д. Монологи о комментарии / Р. Д. Тименчик // Текст и комментарий : круглый стол к 75-летию Вяч. Вс. Иванова. – М. : [б. и.], 2006.

12. Genette G. Paratext. Thresholds of interpretation / G. Genette. – Cambridge University Press, 1997. – 427 p.
13. Snow D. A. Interviewing by comment: an adjunct to the direct question / D. A. Snow, L. A. Zurcher, G. Sjoberg // Qualitative Sociology. – 1982. – Vol. 5. – № 4. – P. 385–411.

УДК 821.161.2-31.09

Олена Ставнича

**ХУДОЖНЯ ЕКСПЛІКАЦІЯ МІФОМОТИВУ
“НАЦІОНАЛЬНОГО АПОКАЛІПСИСУ”
В ПОВІСТЯХ ГАЛИНИ ПАЛАМАРЧУК
І “МАЛЕНЬКИХ РОМАНАХ” ГАЛИНИ ТАРАСЮК**

У дослідженні запропоновано цілісний підхід до осмислення екологічних і моральних проблем сучасного українського суспільства, уможливлений завдяки використанню Г. Тарасюк і Г. Паламарчук апокаліптичної фабульної матриці. Оперуючи поняттям міфомотиву “національного апокаліпсису”, автор пояснює і ґрунтовно аналізує образно-символічні та стилістичні способи художньої експлікації “апокаліптичної” проблематики, сфера функціонування якої у творах письменниць обмежена територіальним і сакральним топосом України. Акцентовано увагу на використанні біблійної символіки й мотивів Святого Письма, а також на їхній семантико-символічній трансформації та оригінальному сюжетотворенні прозаїків. Перспективний напрям досліджень становить також соціально-політичний аспект художнього моделювання міфомотиву “національного апокаліпсису”.

Ключові слова: міфомотив; есхатологія; “приватний”, “національний” і всесвітній апокаліпсис; художня експлікація; твори-постапокаліптики; біблійна стихія.

Ставнича Елена. Художественная экспликация мифомотива “национального апокалипсиса” в повестях Галины Паламарчук и “Маленьких романах” Галины Тарасюк. В исследовании предлагается целостный подход к осмыслению экологических и моральных проблем современного украинского общества, который становится возможным благодаря использованию Г. Тарасюк и Г. Паламарчук апокалиптической фабульной матрицы. Опираясь на понятие мифомотива “национального апокалипсиса”, автор выявляет и анализирует образно-символические и стилистические способы художественной экспликации “апокалиптической” проблематики, сфера функционирования кото-